

ольвійської серії черт, характерних для сарматів, ставить під сумнів висунутий на основі даних археології тезис про значительну сарматизацію населення Ольвії.

T. A. Nazarova

ANTHROPOLOGICAL DESCRIPTION OF POPULATION FROM OLBIA AND BEREZAN

This paper is devoted to the analysis of paleoanthropological data describing population of the Olbian polis, one of the main antique centers of North Black Sea Area.

The source basis of the analysis is represented by three craniological series. One of them originates from the Berezan necropolis (the 6th-5th cent. B.C.), the other two from Olbia (the 4th cent. B.C. and first centuries A.D.). So, the anthropological data embrace main chronological stages of the polis existence.

A comparative analysis of the Lower Bug series has confirmed their similarity as to main characters. Skulls from the Chersonese, Bosphorus town and a series of skulls from inland Greece resemble Olbian skulls by a set of characters. Comparison with «Barbarian» series reveals certain distinctions from Scythians of the 4th cent. B.C. and significant differences from Sarmatians. At the same time there exists resemblance of many characters to «late Scythians» and Frackians who parallel with Greeks constitute the area of distribution of the so-called mediterranean type. It is not always possible to identify distinctly local variants within this anthropological type, so we need to reckon very carefully about penetration of other ethnic components into populational composition of Olbia. Simultaneous analysis of anthropological and archaeological data may produce reliable results. In particular, morphological similarity of series of skulls from Olbia and from Lower Dnieper excavations in combination with Hellenized aspects of material culture Permit stating rather confidently about definite Participation of Olbiopolites in composition of the Late Scythian ethnos. At the same time, a lack of attributes typical of Sarmatians in the Olbian series throws doubt upon a thesis of significant Sarmatization of Olbian population advanced on the basis of archaeological facts.

Одержано 12.10.93.

ЖЕРТОВНІ ТВАРИНИ В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Л. О. Циндровська

Стаття присвячена маловивченому питанню жертвопринесення тварин під час поховального обряду в ранньослов'янський час на Середньому Подніпров'ї.

Жертвопринесення тварин у поховальному обряді має глибоке коріння. У різні епохи і в різних народів цей ритуал має певне призначення. У ряді випадків забиті (принесені в жертву) тварини використовувалися для тризни або ж залишалися для «задобрення» богів. Але особлива роль у процесі поховання відводилася так званій напугній їжі, тобто шматкам м'яса, які супроводжували власне небіжчика. Проте при аналізі матеріалів із могильників поки що рідко акцентується увага на наявності в могильних ямах залишків кісток тварин, не кажучи вже про їх видові та поєдині визначення. Значний інтерес становить питання про те, які види домашніх тварин використовувалися як поховальна їжа в ранньослов'янський, зокрема зарубинецький, час,

© Л. О. ЦИНДРОВСЬКА, 1994

бо це, вірогідно, безпосередньо пов'язано з язичницькими уявленнями цих племен.

На жаль, під час розкопок власне зарубинецьких могильників мало уваги приділялося фіксації і визначенню кісток тварин з поховань. Так, на Середньому Подністрів'ї відомо понад десяток могильників зарубинецької культури. При цьому палеозоологічне визначення кісток маємо лише для п'яти: Корчуватівський, Пирогівський, Дівич Гора, Дідів Шпиль, Вишеньки (матеріали останнього не опубліковані). Для решти пам'яток взагалі не відзначена наявність чи відсутність кісток. Це призводить до втрати значного інформаційного матеріалу, необхідного для вивчення обряду жертвопринесення в цей час. Крім того, відсутні і окремі наукові праці, присвячені висвітленню цього, на погляд автора публікації, досить цікавого і важливого питання.

При дослідженні зарубинецьких поховань, як трупоспалень, так і трупопкладень, у могилах виявлені кістки тварин, які не мають слідів вогню. Це свідчить про те, що шматки м'яса клали в могилу безпосередньо в момент поховання, а не під час спалення тіла небіжчика. Хоч під час розкопок зарубинецького могильника поблизу с. Вишеньки Бориспільського району Київської області (лівий берег Дніпра) у кількох похованнях були знайдені перепалені кістки тварин¹.

Нами переглянуті і проаналізовані матеріали із трьох могильників зарубинецької культури, які датуються, загалом, II ст. до н. е.— серединою II ст. н. е. і розташовані на території Середнього Подніпров'я в межах Київської області. Ці пам'ятки повністю (або майже повністю) досліджені, матеріали ретельно зафіксовані, що є важливим фактором для їх характеристики. Ряд поховань на могильниках супроводжувався кістками тварин — залишками жертвовної їжі. Добутий остеологічний матеріал був визначений спеціалістами-палеозоологами.

Більшість поховань супроводжувалися кістками одного виду домашніх тварин. Але в окремих випадках були виявлені кістки кількох видів. У зв'язку з цим виникла необхідність при характеристиці матеріалів у межах одного могильника користуватися виразом «періодичність знахідок» кісток одного і того ж виду тварин.

Корчуватівський могильник розташований на краю високого правого корінного берега Дніпра поблизу селища Корчувате на сучасній території м. Києва. Тут відкрито 103 поховання зарубинецької культури, які датуються II—I ст. до н. е.² Але не виключено, що ряд поховань цього могильника можна датувати і I ст. н. е., за посудом, форма якого близька до пізньозарубинецького. Кістки тварин виявлені у 45 похованнях, що становить 44% від загальної кількості, в тому числі в 38 трупоспаленнях (20 ямних, 18 урнових), 3 похованнях черепа та 4 кенотафах. Виходячи з того, що у похованні № 6 виявлені кістки бика, вівці (кози) та коня (зуби), № 42 — кістки бика і свині, а № 69 та № 71 — кістки вівці чи кози і свині, на даному могильнику ми маємо 50 випадків виявлення кісток домашніх тварин, з яких у 8 — кістки не визначені. Кількість випадків за окремими видами та їх процентне співвідношення зведено в таблицю. Вважаю доцільним при підрахунку відсотків не визначені кістки не враховувати. Число особин на даному могильнику не визначено, хоча вказано, що загалом кістки належали 46 домашнім тваринам³ (визначення В. І. Бібікової).

Пирогівський могильник розташований на високому місці правого корінного берега р. Дніпро поблизу с. Пирогів Києво-Святошинського району (нині — південна околиця Києва). На могильнику 93 поховання належать до зарубинецької культури і датуються II ст. до н. е. — I ст. н. е.⁴ (у 1988 р. дослідження могильника поновлено, але результати їх ми не враховували). Кістки тварин було виявлено у 43 ямних трупоспаленнях, що становить 46% від загальної кількості поховань. Всього кістки виявлені у 47 випадках, в тому числі в похованні № 34 — кістки вівці чи кози і бика, № 87, 88, 91 — кістки вівці чи кози і свині. Всього у похованнях Пирогівського могильника знайдено: бик домашній — 9 кісток від 7 особин, вівця чи коза — 35 кісток від

20 особин, свиня домашня — 29 кісток від 21 особини, кінь — 1 кістка від 1 особини (таблиця) (визначення В. І. Бібікової та Н. Г. Белан).

Могильник Дівич Гора розташований на одноіменному пагорбі на правому березі р. Дніпро поблизу с. Трипілля Обухівського району Київської області. За археологічним матеріалом він датується серединою II ст. до н. е. — серединою II ст. н. е.⁵ На могильнику відкрито 27 зарубинецьких поховань, у 14 з яких знайдено кістки тварин, тобто 52% від загальної кількості. У похованні № 22 виявлено кістки вівці чи кози і свині, у № 26 — вівці чи кози і бика, кістки із поховань № 7, 13, 23 не визначені. Всього ми маємо 16 випадків зустрічаємості кісток (таблиця). Загалом у похованнях знайдено 1 кістку бика від 1 особини, 13 кісток дрібної рогатої худоби від 8 особин, 8 кісток свині від 6 особин (визначення Н. Г. Белан).

Видовий і поосібний аналіз остеологічних залишків жертвовної їжі дозволяє зробити висновок про те, якому з видів тварин віддавалася перевага у жертвопринесеннях і яке місце посідали ці тварини в домашньому стаді ранніх слов'ян. Крім того, у ряді випадків ми маємо дані про віковий ценз тварин, принесених у жертву.

Періодичність знахідок кісток тварин на могильниках

Види тварин	Корчуватівський		Пирогівський		Дівич Гора		Всього	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Бик домашній	7	16,6	7	14,9	1	7,7	15	14,7
Вівця (коза)	20	47,6	20	42,6	7	53,8	47	46,1
Свиня	12	28,6	19	40,4	5	38,5	36	35,3
Кінь	2	4,8	1	2,1	-	-	3	2,9
Собака	1	2,4	-	-	-	-	1	1

Так, у похованнях вказаних могильників, незалежно від їх загальної кількості, кістки тварин зустрічаються приблизно в половині могил. Здебільшого у жертву приносились молоді й напівдорослі особини віком до 2—3-х років. Кісток старих тварин взагалі немає. Як ритуальна їжа поряд з небіжчиком клалися кращі шматки туші — найчастіше плечова і філейна частини. Винятком є поховання № 6 на Корчуватівському могильнику, де були знайдені зуби вівці чи кози, бика і коня. Супроводжуючий інвентар цього поховання представлений фрагментом верхньої частини ліпного горщика, прикрашеного «перлинним» орнаментом, не характерним для зарубинецької культури. Проте автор розпопю включив дане поховання до числа зарубинецьких, хоч і вказав на «скіфський» тип кераміки⁶. На цьому ж могильнику в похованні № 1 в урні з перепаленими людськими кістками було знайдено кістку собаки. Хоч на поселеннях зарубинецької культури даного регіону в невеликій кількості зустрічаються кістки цих тварин⁷, у похованнях могильника ця знахідка є винятковою.

Для порівняння цікаві результати дають матеріали з могильника зарубинецької культури Дідів Шпиль, розташованого на правому березі Дніпра поблизу с. Бучаки Канівського району Черкаської області. На ньому досліджено 52 поховання, 44 з яких належать до зарубинецького часу⁸. За поховальним обрядом могильник є біритуальним. Так, з числа зарубинецьких, 20 поховань здійснені за обрядом трупоспалення і 24 — трупопокладення. Кістки тварин тут виявлені лише у 6 трупоспаленнях, що становить 14% від загальної кількості поховань зарубинецького часу. У трьох похованнях виявлено кістки бика (8 ребер від трьох особин віком близько 3 років). В одному похованні було 2 кістки домашньої свині (ребро та плечова) від двох особин. У двох похованнях кістки тварин не визначено. У жодному з трупопокладень залишків жертвовної їжі не знайдено. Важко пояснити таку відмінність цього

могильника від описаних вище. Можливо, на це вплинули зв'язки зарубинецького населення, яке мешкало на городищі Бабина Гора, розташованому поряд із вказаним могильником, з пізньоскіфськими племенами з нижньодніпровських городищ. Тим більше, що такий вплив простежується і в ритуальності поховального обряду, і в предметах матеріальної культури (кераміці, тощо). Хоч, на пізньоскіфських пам'ятках обряд жертвопринесення тварин був досить поширений. Так, на могильнику поблизу с. Золота Балка відкрито спеціальні жертovní ями із залишками тризни, а кістки від жертвовної їжі виявлено майже у 20% могил⁹.

Порівняння числа знахідок кісток тварин, що слугували жертвовною їжею, у похованнях трьох проаналізованих могильників, показало, що перше місце тут посідає дрібна рогата худоба (вівця чи коза) — в середньому 42%, друге — домашня свиня — 32%, третє — велика рогата худоба (бик домашній) — 13,5% і лише в рідкісних випадках — кінь — 2,5%. Аналіз остеологічних залишків на поселеннях, який дає уявлення про склад домашнього стада у населення зарубинецької культури, показує іншу картину. Основу стада у ранніх слов'ян становила велика рогата худоба, розведенню якої сприяв цілий ряд обставин: наявність просторих пасовищ навколо поселень, порівняно простий спосіб утримання, а також значна кількість м'ясо-молочної продукції. Чисельність цих тварин майже вдвічі переважає інші види. Друге місце в стаді належало свині, а третє — дрібній рогатій худобі. Кінь же за числом особин значно поступається перед іншими видами сільськогосподарських тварин¹⁰.

Наведені спостереження викликають інтерес і тому, що для ранньослов'янського періоду (рубіж нашої ери) ми майже не маємо свідчень про відправлення будь-яких інших культів язичницьких вірувань, пов'язаних з жертвопринесенням тварин. А факт переважання (хоч і незначного) дрібної рогатої худоби, як поховальної їжі, важливий ще й тим, що дослідження, зокрема етнографічні, показують, що у землеробських племен головною жертвовною твариною, а тим більше пов'язаною з ритуальною їжею, є свиня¹¹. Однак відкритим залишається питання, чому не в усіх похованнях наявні залишки жертвопринесення, чи пов'язано це з соціальним станом похованого. Спроба диференціації поховань, які містять кістки тварин, за археологічним матеріалом, поки що результатів не дала.

У той же час, дослідження могильників пшеворської культури, яка існувала на території сучасної Польщі, Прикарпаття та Західної Волині, і синхронна зарубинецькій культурі, показали, що тут у похованнях як залишки жертвовної їжі найчастіше траплялися кістки птахів і, як виняток — риби¹².

Отже, вивчення і аналіз остеологічного матеріалу, пов'язаного з ритуальними відправленнями, поряд з іншими даними становлять значний інтерес для реконструкції ідеологічних уявлень у слов'янських племен, які дотримувалися язичницьких вірувань.

Примітки

¹ Пачкова С. П. Отчет о раскопках зарубинецкого могильника у с. Вишенки в 1980—1982 гг. // ИА НАН Украины.

² Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959. — № 70.— С. 61—93.

³ Самойловский И. М. Указ. соч.— С. 73.

⁴ Кубишев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 25—38; Кубишев А. И. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К., 1976.— С. 23—41.

⁵ Циндровська Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія. — 1984.— Вип. 47.— С. 79—89.

⁶ Самойловский И. М. Указ. соч.— С. 70, 75.

⁷ Блан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. до н. е. // Археологія.— 1977.— Вип. 24.— С. 35.

⁸ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 104.

⁹ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — К., 1972.— С. 165.

¹⁰ Блан Н. Г. Вказ. праця.— С. 32—35.

¹¹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 331.

¹² Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э.— I тысячелетии н. э.— М., 1974.— С. 85, 87.

Л. А. Цыдровская

ЖЕРТВЕННЫЕ ЖИВОТНЫЕ В ПОГРЕБАЛЬНОМ ОБРЯДЕ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В результате исследований ряда могильников зарубинецкой культуры на Северном Поднепровье было обнаружено значительное количество погребений, которые сопровождались костями животных, являющихся остатками погребальной пищи. В среднем число таких погребений составляло 40—50% общего числа захоронений. Анализ костей показал, что первое место среди жертвенных животных принадлежало мелкому рогатому скоту (овце или козе), второе — домашней свинье, третье — крупному рогатому скоту. Вопрос о жертвоприношениях пока мало изучен, но интересен для реконструкции идеологических представлений древнего населения Украины.

L. A. Tsyndrovskaya

SACRIFICIAL ANIMALS IN BURIAL RITE OF THE ZARUBINETS CULTURE

A considerable amount of burials with bones of animals which were remains of the burial-rite food was found as a result of excavations of some barrows belonging to Zarubinets culture in the mid Dnieper area. The number of such burials amounted on the average to 40—50% of the total number of burial places. An analysis of bones has shown that small cattle (sheep or goat) ranks first among sacrificial animals, the second place is occupied by a pig, and the third by large cattle. The problem on sacrifices is still scantily studied, though it is of great interest for reconstruction of ideological conceptions of ancient Ukrainian population.

Одержано 24.11.87.

ПРО КУЛЬТУРНИЙ ТИП ТА КОНСТРУКТИВНО-РИТУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КАМЕРНИХ ПОХОВАНЬ ПІВДЕННОЇ РУСІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЄВА ТА ЧЕРНІГОВА)

Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий

У статті розглядається група поховальних комплексів IX—X ст. Київського та Чернігівського могильників. Аналізується їх типологія та конструктивно-ритуальні особливості. Виходячи із специфіки існуючих інформативних можливостей, пропонується відмовитися від пошуку етнічної належності цих пам'яток та прямого соціологічного дефініціювання, а визначити їх, як особливий ментальний тип у контексті специфічної поховальної культури, що дійсно міг відповідати конкретним історичним реаліям.

«Дружинна культура» Східної Європи — визначення досить умовне, теоретично необгрунтоване і тлумачиться дослідниками виключно інтуїтивно як поховальні пам'ятки зі зброєю в районах інтенсивних етнокультурних

© Ф. О. АНДРОЩУК, Р. М. ОСАДЧИЙ, 1994